

УДК 373.5.091.313:908–057.874

О.Р. ЛИХОВИД

(Київ)

ПРОЕКТУВАННЯ КРАЄЗНАВСТВА В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ГЕОГРАФІЇ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ

Ключові слова: шкільне краєзнавство, географічне краєзнавство, рідний край, краєзнавча діяльність.

Постановка проблеми. Як педагогічна категорія, шкільне краєзнавство включає в себе поняття рідного краю і краєзнавчої діяльності. Рідний край – це держава Україна, одна з областей та один із районів області, село або місто, в якому живе школяр [3, с.5]. У педагогіці краєзнавство розуміють як організовану під керівництвом учителя багатогранну навчально-освітню, пошуково-дослідницьку та суспільно-корисну діяльність школярів у процесі комплексного вивчення рідного краю [5, с.7]. У практиці вітчизняної школи традиційно краєзнавство в поєднанні з туристично-екскурсійною і пошуковою роботою пронизує весь навчально-виховний процес. У зв'язку з цим виділяють навчальне краєзнавство, зміст і характер якого визначаються навчальною програмою предмету, і позапрограмне (позакласне), завдання і зміст якого будуються у відповідності з планом виховної роботи в школі. Краєзнавчий матеріал органічно входить до переважної більшості навчальних предметів, сприяє міцному засвоєнню основ наук. Проте лише в процесі навчання географії, на наше глибоке переконання, краєзнавство може і повинно реалізовуватись не лише як підхід чи краєзнавчий принцип до організації навчання, а як шкільний курс і наукова дисципліна, яка займається комплексним вивченням рідного краю у природно-історичному і соціально-економічному відношеннях.

Аналіз досліджень і публікацій. Зазначена проблема досить широко освітлюється у спеціальній літературі. Зокрема, О.В.Корнеев вказує на те, що під краєзнавством у школі найчастіше розуміють краєзнавство географічне [4, с.17]. Л.П.Третьякова акцентує увагу на тому, що всі краєзнавчі дослідження приводять дослідників того чи іншого регіону в обійми науки географії, а географія як наука зароджувалася на базі краєзнавства [11, с.126]. Тому метою статті є наукове узагальнення здобутків практики формування краєзнавчих знань під час вивчення географічних курсів та проектування на цій основі програмної краєзнавчої діяльності учнів відповідно до навчальних програм 12-річної школи.

У свій час фундатор української географічної науки й освіти академік Степан Рудницький радив починати з географічного вивчення свого краю – з краєзнавства. А вже після цього і на основі краєзнавства має здійснюватись вивчення початкової географії України. [10, с. 3]. У багатьох країнах світу початкову географію своєї держави викладають вже в нижчих класах загальноосвітньої школи, а формування в свідомості учнів науково – об'єктивної картини рідного краю і своєї країни є головною метою навчання географії. Зокрема у Великобританії в екзамені на сертифікат про середню освіту спеціальний розділ присвячено місцевій географії [6, с. 238]. Західні географи-методисти навіть розробили своєрідну класифікацію країн на підґрунті переважання патріотичних, космополітичних, загальноцивілізаційних та інших аспектів. Наприклад, в Ізраїлі різко домінують патріотичні цілі й ідея «малої батьківщини», в Китаї провідною ціллю навчання географії є посилення патріотичного виховання й любові учнів до своєї «малої» і «великої» Батьківщини [6, с. 12–13].

У практиці вітчизняної школи сформувалося два підходи до формування краєзнавчих знань у процесі вивчення географії. Перший підхід полягає у винесенні краєзнавчих знань в окремий курс, наприклад «Рідний край», з якого донедавна, в 90-х роках, розпочиналося вивчення географії в основній школі, або як окремого розділу «Географія своєї області» в програмі курсу «Географія України». Другий підхід передбачає інтегроване вивчення географії рідного краю в структурі відповідних тем шкільних курсів географії без спеціального виокремлення. Проаналізувавши нові навчальні плани середньої загальноосвітньої школи та програми з географії (рівень стандарту), можемо констатувати, що зараз у структурі 12-річної школи домінує другий підхід. З програми курсу «Фізична географія України» (8 клас) зовсім вилучений розділ «Фізична географія своєї області», аналогічна ситуація з вивченням економічної і соціальної географії своєї області в 9 класі. Відсутній і краєзнавчий курс «Географія рідного краю» (5 клас), в якому раніше формувалися початкові географічні знання і вміння. На наш погляд, це стало наслідком недостатнього наукового обґрунтування теорії й методики краєзнавства, його місця в навчально-виховному процесі школи. Ми погоджуємося з М.Ю.Кострицею і В.В.Обозним, які, розкриваючи педагогічні основи шкільної краєзнавчо-туристичної діяльності, зазначають, що одні вчені вважають краєзнавство науковою дисципліною, навчальним предметом, інші – дидактичним принципом, методом навчання тощо [5, с. 7]. Така неоднозначність, на їх думку, гальмує ефективність цієї роботи в школі.

Вихід з нинішньої ситуації може полягати в більш широкому використанні краєзнавчих ідей безпосередньо на уроках географії. Проте підручники з географії за програмою 12-річної школи не містять конкретних краєзнавчих матеріалів того чи іншого регіону. Наприклад, за підрахунками О.В.Корнеєва, в новому підручнику для учнів 6 класу «Загальна географія» (автори В.М.Бойко і С.В.Міхелі) вміщено 437 запитань загального географічного плану і, на жаль, жодного запитання з краєзнавства, про місцевість, де живуть учні [4, с. 17].

Формулювання цілей статті. Ми вважаємо важливим упровадження краєзнавчого матеріалу в практику викладання географії, і, маючи певний досвід такої роботи, хочемо розкрити організаційно-педагогічні засади згаданої роботи.

Виклад основного матеріалу. З 2001/2002 навчального року в школах Харківської області введено курс «Харківщинознавство», метою якого є комплексне ознайомлення з історико-географічним, культурним і промислово-економічним потенціалом краю [9, с. 2]. Він викладається окремим курсом у 8 і 9 класах за рахунок варіативної складової навчальних планів (1 година на тиждень) і є комплексним, оскільки об'єктами вивчення виступають історія, природа, населення, господарська діяльність і культура Харківщини. Аналогічний курс викладається і в школах м. Києва, проте він обмежується знаннями про рідне місто.

Цікавий досвід системного поєднання обох вищезазначених підходів до формування знань учнів з географічного краєзнавства накопичено в загальноосвітніх закладах м. Полтава й області. Він полягає у впровадженні факультативного курсу з географії рідного краю за рахунок варіативної частини навчальних планів в обсязі однієї години на тиждень (34 години на рік) у 8 класі. Зазначимо, що історичний напрямок краєзнавства викладається окремим курсом «Історія Полтавщини» впродовж всього періоду вивчення історії України (з 6 по 11 клас в обсязі 17 годин на рік). Науковцями кафедри географії та краєзнавства Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка розроблено тематично-поурочне планування факультативного курсу «Фізична географія Полтавщини і Полтави»

й обґрунтовано доцільність його інтеграції з базовим курсом «Фізична географія України» в єдиний курс [2, с. 147]. Загальний обсяг такого інтегрованого курсу становить 86 годин (2,5 години на тиждень). До складу навчально-методичного забезпечення даного курсу ввійшов географічний атлас «Полтавська область. Моя мала батьківщина» [8] і навчальний посібник «Географія своєї області. Полтавщина» [1] для організації самостійної пізнавальної діяльності учнів 8-9 класів при роботі з регіональним атласом. Апробацію курсу здійснюють вчителі географії міста й області. Наприклад, у ЗОШ №№ 8,16,36 м. Полтави він викладається впродовж двох років в обсязі 0,5 год. у 8-9-х класах одночасно з вивченням географії України, а в ЗОШ №№ 18, 25, 37 лише у 8 класі (1 година на тиждень). Зокрема, вчитель географії Г.Л.Морозова (ЗШ I-III ст. № 37 м. Полтави) розробила методичний посібник, у якому представлено досвід інтегрованого вивчення фізичної географії України і Полтавської області. Оскільки, за задумом розробників курсу, учні спочатку вивчають тему на уроці географії у 8 класі, а потім її конкретизують під час вивчення географії своєї області, з метою встановлення міжкурсних зв'язків після оголошення теми уроку Г.Л.Морозова ділить дошку на дві частини. На першій учні пригадують, що вже вивчено з даної теми в курсі географії України, на другій встановлюють, що нового дізнаються про Полтавщину на цьому уроці. Наприклад, вивчаючи рельєф і тектонічну будову України, учні вже знають, що м. Полтава знаходиться на Придніпровській низовині, якій в тектонічному відношенні відповідає центральна частина Дніпровсько-Донецької западини (ДДЗ). У свідомості учнів під час вивчення фізичної географії України вже сформована важлива закономірність: піднятим тектонічним структурам відповідають височини, а опущеним тектонічним структурам – низовини (щит – височина; плита (западина є її структурною частиною) – низовина). На уроці вчитель ставить проблемне питання: «Чому ж тоді на Придніпровській низовині, яка знаходиться в межах тектонічної западини, в рельєфі є підняття у вигляді Полтавської рівнини?» У процесі його розв'язання вчитель підводить учнів до розуміння того, що з будь-якого правила є виключення. Це стосується Полтавської рівнини. Різна висота поверхні області зумовлена відмінностями в інтенсивності підняття впродовж неотектонічного етапу. У межах борту ДДЗ вони становили +100 ...120 м, у межах грабену +120 ... 200 м. Отже, Полтавська рівнина – це обернена структура (піднятій формі рельєфу відповідає опущена тектонічна структура – западина). Далі учні, користуючись атласом Полтавської області [8, с. 5], аналізують тектонічний профіль западини і знаходять в осадовому чохлах антиклінальні складки, в ядрах яких залягають поклади кам'яної солі. Вчитель пояснює, що ці геологічні структури часто називають «соляними куполами» або соляно-купольними підняттями, яких на території області близько 30. Учні знаходять їх на геологічній карті регіонального атласу і з'ясовують, що м. Полтава розташоване на одному із них. Порівнявши географічне положення соляних куполів з рельєфом і поширенням корисних копалин, встановлюють дві закономірності: 1) в рельєфі Полтавської рівнини над соляними куполами знаходяться куполоподібні підняття; 2) до соляних куполів приурочені родовища нафти й природного газу. Як домашню роботу учні отримують завдання серед топонімів Полтавської області знайти ті з них, походження яких пов'язане з формами рельєфу. Наприклад: селище Котельва вказує на котловину, заглибину; назва селища Гребінки походить від того, що поселення лежить на горбах, гребенях; назву селища Опішня пов'язують з покладами гончарної глини – опоки, проте є й інше тлумачення слова опока – «підвищена місцевість» (у кількох слов'янських мовах); назва селища Шишаки, за переказом, походить від шишкуватих горбів, на яких воно розташоване. Як ба-

чимо, поняття «соляний купол» відсутнє в шкільній програмі з географії, проте є ключовим в розумінні рельєфотвірних чинників м. Полтави і локалізації паливних корисних копалин. Наведений приклад засвідчує, наскільки важливим може бути позапрограмний місцевий краєзнавчий матеріал для розуміння навколишньої природи, формування природничо-наукової картини світу.

Об'єкт дослідження краєзнавства обмежується певною територією, найвищим рівнем якої (за просторовим охопленням), на наш погляд, в шкільному географічному краєзнавстві є адміністративна область, оскільки географія України докладно вивчається окремим курсом. До нижчих таксономічних одиниць в шкільному краєзнавстві можна віднести місцевість, населений пункт (сільський або міський), адміністративний район. Тому при проектуванні шкільного краєзнавства необхідно охопити всі просторові рівні. При цьому регіональні атласи серії «Моя мала Батьківщина», кожен з яких присвячено одній з областей України, ми розглядаємо як організатори навчально-виховного процесу із здобування краєзнавчих знань про рідний край найвищого адміністративно-територіального рівня.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Таким чином, проблема відсутності краєзнавчих курсів у структурі навчальних планів в практиці школи успішно розв'язується за рахунок їх варіативної складової. Проте регіональна багатоваріантність програм шкільного краєзнавства не дозволяє сформулювати єдині вимоги до блоку краєзнавчих знань учнів і відповідно включити до зовнішнього незалежного оцінювання знань, що знижує мотивацію вчителів і учнів до їх формування. Краєзнавчий матеріал у практиці вітчизняної школи найбільш широко використовується вчителями історії й географії, що цілком узгоджується з двома провідними напрямками сучасного розвитку шкільного краєзнавства, в якому виокремлюють історичне і географічне краєзнавство. При проектуванні шкільного краєзнавства існує тенденція до комплексного вивчення території рідного краю (області або міста) учнями 8-9 класів в межах окремого цілісного курсу, що об'єднує в собі різні предмети (історію, географію, етнографію, художню культуру, тощо). Водночас, в Полтавській області накопичено досвід роздільного викладання історичного і географічного краєзнавства в інтеграції з відповідними предметами інваріантної складової (історії України та географії України). Проте при обох підходах втрачається пропедевтична функція краєзнавчих знань для географічних курсів, порушуються психолого-педагогічні закономірності процесу формування знань. Конкретні знання про рідний край замість того, щоб слугувати опорою для формування загальних географічних понять, розуміння наукових закономірностей (відповідно до дидактичного правила «від відомого до невідомого, від близького до далекого») перетворюються в ілюстрацію прояву загальних географічних закономірностей, як частковий випадок загального географічного явища. Виникає небезпека надмірного абстрагування в початкових курсах географії і навпаки, недостатній рівень теоретичного узагальнення знань на основі краєзнавчого матеріалу в завершальних курсах географії, його переобтяження краєзнавчими фактами. Тому, на наш погляд, доцільним є проектування краєзнавчої діяльності учнів основної школи впродовж всього періоду навчання географії. Такий підхід стане своєрідним втіленням ідей А.В. Даринського, який свого часу зазначав: «Необхідно, щоб краєзнавство буквально пронизувало всю шкільну географію» [7, с. 71]. Навчальне краєзнавство в структурі 12-річної школи може здійснюватись як у вигляді окремих курсів (за рахунок варіативної складової навчальних планів), так і у вигляді окремих розділів, тем, практичних робіт на місцевості, що повинні бути включені в програму навчання географії та зовнішнього незалежного оцінювання знань.

Література

1. Булава Л.М. Географія своєї області. Полтавщина: посібн. для учнів / Л.М. Булава. – Полтава: Оріяна, 2004. – 28 с.
2. Булава Л.М. Факультативний курс «Фізична географія Полтавщини і Полтави» / Л.М. Булава, О.М. Мащенко, А.Г. Косенко // Географія та екологія Полтави : матеріали Всеукр. науково-практ. конф., 25.04.2008 р. / М-во освіти і науки України, Полтавський держ. пед. університет імені В.Г. Короленка. – Полтава: Верстка, 2008. – С. 147-151.
3. Географія. 5–11 класи: програми для загальноосвітніх навчальних закладів / [Л. Булава, Й. Гілецький, Т. Гільберг та ін.]; відповідальні за випуск Н. Бескова, С. Воробійовська – К. : Шкільний світ, 2001. – 224 с.
4. Корнєєв О.В. Роль і значення географічного краєзнавства в підручниках географії / О.В. Корнєєв // Географія. – 2009. – №5 (129). – С. 17-19.
5. Костриця М.Ю. Шкільна краєзнавчо-туристична робота : навч. посібник / М.Ю. Костриця, В.В. Обозний – К. : Вища школа, 1995. – 223 с.
6. Максаковский В.П. Преподавание географии в зарубежной школе / В.П. Максаковский – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – 368 с.
7. Методика обучения географии в средней школе / [И.И. Самойлов, А.Е. Бибик, И.С. Матрусов и др.]; под ред. А.Е. Бибик и др. – М.: Просвещение, 1975. – 384 с.
8. Полтавська область: Географічний атлас: Моя мала Батьківщина / Відповідальний редактор Т.В. Погурельська – К.: ТОВ «Видавництво «Мапа», 2004. – 20 с.
9. Соловйов В.О. До питання історії розвитку краєзнавства в Україні / В.О. Соловйов // Географія. – 2009. – №8 (132). – С. 2-6.
10. Соціально-економічна географія України : навч. посібник / Шаблій О.І., Білецький М.І., Заставецький Б.І.; за ред. проф. О.І. Шаблія – Львів : Світ, 2000. – 680 с.
11. Третьякова Л.П. Краєзнавство і географія / Л.П. Третьякова // Антологія краєзнавства Полтавщини : наук.-метод. посібник. – Полтава : ПОІПОП, 2002. – С. 126-129.

*Е.Р. Лиховид
(Київ)*

ПРОЕКТИРОВАНИЕ КРАЕВЕДЕНИЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ГЕОГРАФИИ УЧЕНИКОВ ОСНОВНОЙ ШКОЛЫ

В статье анализируются подходы к проектированию краеведения в структуре географического образования учеников основной школы. На примере опыта Полтавской области рассмотрена возможность интегрированного формирования краеведческих знаний вместе с базовым курсом географии Украины за счёт вариативной составляющей учебных планов. Обоснована целесообразность проектирования краеведческой деятельности учащихся на протяжении всего периода обучения географии.

Ключевые слова: школьное краеведение, географическое краеведение, родной край, краеведческая деятельность.

E.R. Lihovid

PROJECTION REGIONAL ETHNOGRAPHY STUDING IN THE PROCESS OF TEACHING GEOGRAPHY OF PUPILS IN BASIC SCHOOL

It is analyzed the approaches of projection a region (local lore) in the structure of geographical education of pupils in basic school. On the example of the experience of the Poltava region the possibility of the integrated forming of regional knowledge together with the base course of geography of Ukraine due to the variation constituent of curricula is considered. Expediency of planning pupils' activity during all period of teaching of geography is grounded.

Keywords: school study of a regional ethnography, geographical study of a regional ethnography, native land, regional activity.